

радянських документів // Сторінки воєнної історії України. - 2002. - Вип. 6. - С. 254-257.

17. Льюшин І. Національно-визвольні прагнення українських і польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // Укр. іст. журн. - 2003. - № 1. - С. 82-96.

18. Льюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни // Україна - Польща: Важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках", Варшава, 22-24 травня 1997. - Варшава, 1998. - Т. 1-2. - С. 154-171.

19. Льюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки II світової війни // Журнал І. - 2003. - № 28. - С. 152-171.

20. Льюшин І. І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939-1945 рр.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Ін-т історії України. - К., 2003. - 504 с.

21. Льюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. - 289 с.

22. Льюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.). - К.: Києво-Могилянська академія, 2009. - 399 с.

23. Льюшин І. Утворення та бойова діяльність 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової // Українсько-польські стосунки 1918-1947 рр. Матеріали III міжнародного наукового семінару. - Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової - Об'єднання українців у Польщі, 1998. - С. 153-178.

24. Мазурок В. П. Самостійницький рух на Волині в 40-х - на початку 50-х років ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника. - Івано-Франківськ, 2006. - 23 с.

25. Офіцинський Р., Хаврак Л. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941-1944). - Ужгород: Гражда, 2002. - 84 с.

26. Поліщук П. Система інституцій "Польської підпільної держави" // Науковий

вісник Ужгородського університету. Серія: історія. - 2007. - № 18. - С. 180-188.

27. Поліщук П. Передумови виникнення "Польської підпільної держави" // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. - Рівне, 2008. - № 13. - С. 278-283.

28. Поліщук П., Яровий В. Органи місцевого управління "Польської підпільної держави" за часів Другої світової війни // Науковий вісник дипломатичної академії України. - Київ, 2007. - Вип. 14. - С. 432-449.

29. Поліщук П., Яровий В. Проблема дефініції поняття "Польська підпільна держава" // Вісник Дніпропетровського університету. Науковий журнал. Серія: археологія та історія. - Дніпропетровськ, 2008. - Вип. 16. - С. 154-165.

30. Полянський Ф. І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941-1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський нац. ун-т ім. І.Франка. - Львів, 2009.

31. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-1950-х роках. К.: Пульсари, 2002. - 519 с.

32. Старка В. В. Рух Опору в Галичині в 1941-1944 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. В.Гнатюка. - Т., 2006. - 202 с.

33. Токарський В. В. Боротьба радянських спецслужб із польським підпіллям у західних областях України в 1939-1941 рр. // Історичні студії Волинського національного університету ім. Л.Українки. - 2009. - Вип. 2. - С. 4-10.

34. Яровий В., Льюшин І. Епілог акції "Бужа" на західноукраїнських землях та доля Армії Крайової у Львові в 1944 році у світлі нових документів // Проблеми слов'янознавства. - 2002. - Вип. 52. - С. 86-91.

ЗЕМСЬКИЙ Ю. С.

УДК 94(438:470:477).081

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ. ЗА ПОЛІТИЧНИМИ ВПОДОБАННЯМИ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

В статті розглядається процес поділу російської освіченої громадськості середини ХІХ ст. на прихильників та противників самодержавства. З'ясовуються причини, що обумовили згорання елементів лібералізму в політиці Олександра ІІ та перехід більшості російського суспільства на позиції апології імперської влади.

Ключові слова: освічена громадськість, інтереси самодержавства, проімперський патріотизм, нігілізм.

В статье рассматривается процесс разделения российской образованной общественности середины ХІХ в. на сторонников и противников самодержавия. Выясняются причины, которые обусловили свертывание элементов либерализма в политике Александра ІІ и переход большинства российского общества на позиции апологии имперской власти.

Ключевые слова: образованная общественность, интересы самодержавия, проимперский патриотизм, нигилизм.

The process of division of the Russian educated public of the middle ХІХth century into opponents and supporters of the autocracy is considered in the article. The reasons for scrapping the liberalism elements in Alexander's ІІ policy and for switching of the majority of the Russian society to the position of apologia of the imperial power are ascertained.

Key words: educated public, interests of the autocracy, pro-imperial patriotism, nihilism.

Нинішня військова агресія Росії проти України, окрім своєї зухвалості, підступності та цинізму, найбільше вражає - згодою і схваленням таких дій більшістю російського суспільства. Зрозуміло, що цю більшість назавгал формують к?ла людей наближених до влади, чи обслуговуючих її, а також самі представники владної машини, а окрім того - мільйони засліплених маніпулятивно-пропагандистськими масмедійними закличками патріоти-захисники "величі, могутності та непогрішності Росії". Уже немало було сказано та написано про те, що пояснення таких реалій треба шукати в природі самої російської свідомості, в їхній "світоглядній матриці", що крізь століття формувалася на

засадах імперського самоусвідомлення. Історики можуть віднайти в минулому чимало аналогій щодо змісту подій та процесів теперішніх. Напрочуд подібними були "стражденні муки" росіян середини ХІХ ст., обумовлені тогочасною боротьбою поляків за відновлення своєї державності.

Події середини ХІХ ст., у яких випробувалася російська національна свідомість щодо готовності до політичних перетворень демократизаційного характеру, викликані були програвшем Росії у Кримській війні (1853-1856 рр.) Ганьба тієї поразки надихала російську громадськість до усвідомлення потреби в докорінному реформуванні імперії. Тоді прозвучало багато слів жалю та каяття,

що давали надію на справжнє розкріпачення усіх сфер життя Росії після реформи 1861 р. Проте, активізація національних рухів - зокрема польського, який не дочекавшись задоволення своїх вимог через реформи, вдався до повстання 1863 р.; та українського, що домагався на той час лише поступок в сфері освіти та культури - викликали пробудження національно-імперських амбіцій в росіян та загибель кволик, щойно народжених бажань демократичних змін. А надто російські великодержавно-шовіністичні настрої загострилися, коли польські домагання були підтримані країнами Європи. Тоді російська публіцистика зробила усе, аби переконати підданих самодержавства, що поняття "імперія" (з усіма її загарбницькими завоюваннями) та "вітчизна" - тотожні.

Сучасний російський емігрант, історик та журналіст Олександр Янов пише, що Росія вже чотири рази мала нагоду "приєднатися до людства", до формування громадянського суспільства в країні (1825, 1855-1863, 1906-1914 і 1991 років), однак щоразу в боротьбі станових та громадянських сил перемогла "сильна держава" - утверджувалася парадигма імперської політики [16, с. 45-46]. Тож закономірно постає питання чому щоразу процеси демократизації поступалися тенденціям чергового посилення централізації влади? Що обумовлювало трансформацію свідомості російської громадськості на позицію апології самодержавства, приміром у середині XIX ст.?

Відступ російської громадськості на консервативні позиції, примирення із недоліками необмеженого самодержавства, а також критичні настрої щодо процесів лібералізації російської суспільно-політичної дійсності з'явилися на межі 1862-1863 рр. зовсім не "раптово" Причину тогочасного регресу в жодному разі не можна пов'язувати виключно лише із впливом зовнішньополітичних факторів, як то антиросійські погрози західних країн (Англії, Франції, Австрійської імперії у 1863 р.) на підтримку вимог поляків, котрі прагнули відновлення власної держави у ході Січневого повстання (1863-64 рр.) Реак-

цією росіян на такі претензії стало зростання патріотизму (генеза продержавного, що тотожно - проімперського, а отже - "офіційного" націоналізму), через потребу захисту кордонів вітчизни-імперії, якій "загрожують вороги". Однак причини такого відступу значно глибші та ширші. Принаймні, не можна недооцінювати традиції імперсько-великодержавної культури політичного мислення російського суспільства, а також вотчинницькі традиції російських дворян (а саме вони й склали основу освіченої громадськості імперії) у ставленні до усіх справ, якими їм доводилося займатися.

Олександр Кошелев, який аналізував причини гальмування реформи 1861 р. в Росії, ще до часу "вибуху патріотичних почуттів", пов'язаного із польськими подіями, переконливо розкрив вотчинницький характер мислення всієї російської бюрократії. "Дворяни незадоволені бо втратили після реформи владу над селянами, - писав О. Кошелев, - селяни незадоволені залишками панщини та оброку; бюрократія, люд чиновницький з малого до великого - всі незадоволені. Послухайте станового, справника, суддю, губернатора, міністра - всі говорять - ні! так справи йти не можуть... А літератори, вчені, професори і студенти - про них і говорити нічого - їхнім скаргам на цензуру, яка стає все дурисвітнішою, немає ні кінця, ні числа... Але невже нам стало гірше жити? Ні! Тепер набагато краще. Але тоді все було на своїх місцях: укладено, закорковано, прибито... Тепер нас охопило свіжим повітрям, все ожило, все повернулося до людської діяльності - як же нам не почуватися стиснутими, вкрай обмеженими в тому обмеженому просторі, де ми могли лише спати..."[4, с. 1-4].

Прагнення свободи ввійшло, таким чином, у протиріччя із усталеною системою регламентацій, пересторог, ієрархічної підпорядкованості, підзвітності, чиновочитання тощо, однак ламання цієї системи викликало острах. Багато хто прийняв відчаєм, вважаючи, що Росія опинилася у безвиході. Як пише О. Кошелев, в суспільстві постали пи-

тання: "Чим буде дворянство? Як прийде справжня воля? Чи припиняться хабарі? Чи доживемо до дня, коли бюрократія перестане нами володіти? Чи уникнемо банкрутства? З'явився страх близької Пугачовщини"[4, с. 5].

Зрештою, та ж освічена громадськість імперії, яка переймалася проблемами необхідності змін та захопилася лібералізмом (переважно більшістю), сама ж і перебувала на службі цієї імперії. Інакше кажучи, практично кожен із "ліберально мислячих" почав розуміти, що він може втратити звичну для нього "нішу в імперському тілі", з якої годувється. А до чого приведуть реформи? Невідомо. О. Кошелев писав: "Призначена царем майже виключно із дворян бюрократія є чимось особливим, самостійним, настільки ж шкідливим та небезпечним для государя, наскільки смертельним і ненависним для Росії і навіть для тієї верстви із якої вона походить. Вона не є сукупністю посадових осіб, які служать царю та вітчизні, вона є ієрархією, допущеною до священних дарів самодержавства, вона вважає Росію своєю вотчиною, а себе над нею призначеним провидінням, що має право і обов'язок розпоряджатися всім і всюди самочинно, безвідповідально перед громадянами і майже так само перед царем.

Становий, справник, губернатор, міністр - всі самодержавствують під виглядом виконання вказівок зверху і тих, хто не кориться їх свавіллям віддають під суд, арештовують, кидають до в'язниці, чинять їм всілякі образи і все це майже безкарно: із сотні один, за дії вже занадто незаконні, звільняється зі служби. Та й зрештою, як суворо приструнити чиновника? Адже в ньому за корпоративними законами бюрократії треба підтримати агента влади, саму владу"[4, с. 28-29]. Наостанок, О. Кошелев констатував, як зле поєднуються національні риси та функціональні інтереси в російській бюрократії: "Бюрократи не є свідомими ворогами Росії, вони зазвичай добряки та лівівці, які лише турбуються про те, щоб подовше посидіти на своїх місцях, або вилізти вище. Предмет

їхньої любові - status quo - їхня мета - збереження, по-можливості, увіковічення тих вигод, які їм дає існуючий порядок речей... Вітчизна для них поняття умовне. Вони служать тільки начальнику... головною турботою чиновника є проблема як би збутися паперу, не висловивши своєї думки та не потурбувавши доповіддю начальства..."[4, с. 31-33].

Про що ж специфіку мислення росіян, котрі належали до числа "освіченої громадськості", Лонгін Пантелєєв писав, що вони завжди чітко розділяли (ніколи "не плутаючи") ліберальні ідейні захоплення із прагматикою інтересів повсякденної дійсності. Характеризуючи суспільно-політичні вподобання російської молоді, він зауважував, що особливою популярністю серед неї користувався "Современник": "Багато хто швидко засвоювали його ідеї, але потім преспокійно влаштувалися чиновниками, і навіть дуже справними, в департаментах. Те ж саме можна сказати про "англоманію", що репрезентована була "Русским вестником", більшість тодішніх англоманів і, до того ж, люди вже не молоді, погаласувавши дещо до половини 60-х рр., разом зі своїм лідером викинули потім за борт свою англоманію без жодного залишку. Всі ідеї, що були пущені в обіг у перші роки реформ, посіяли лише зерно, проростання яких залежало вже від подальшого перебігу нашого життя"[11, с. 160-161].

Зі знанням самих глибин російської ментальності, відверто та цинічно насміхався із Олександра Герцена анонімний патріот Російської імперії, що взявся проаналізувати вплив закордонних нелегальних російських видань. "Припустимо, що пан Герцен вважає все це [те, що він пише - Ю.З.] необхідним для зруйнування деспотизму уряду; але невже думає він, що якби і дійсно сталося те, чого він хоче, то результат цьому був би абсолютно добрим? Що тоді зацарює в Росії ідеальне царство, що справедливість буде бездоганною і кожен, до останнього члена в державі, стане заможним? Що нарешті і сам клімат буде кращим? Ні, Олександрє Івано-

вичу, не ви перший, не ви останній, хто жертвував всіма благами земними і щастям інших без власної вигоди і не один раз люди помилялися... Ви росіяни на цей раз не заманите у ваші сіті: росіяни хочуть кращого і цього ніхто не приховує, але намірені досягнути його іншим шляхом... Повірте, Олександр Івановичу, ви за допомогою ваших закордонних видань досягли результатів зовсім протилежних тим, яких очікували: сподіваючись озброїти всіх проти Уряду вашою злобою до всього істинного, ви послали лише обережність розумної російської більшості і ми бачимо, що більшість ця стає головною опорою, Уряду... Ви думаете, що ваша партія в Росії чисельна, тому що публіка читає ваш друк; але вам належало б розраховувати не на число читаючих, а на вплив, який здійснює це читання, особливо в теперішньому часі, і якби ви могли чути судження людей мислячих про ваші творіння, ви б сильно розчарувалися..." [10, с. 35-37].

Таким чином, утвердження громадянської свідомості в росіяни не відбулося, аристократичні привілеї виявилися значно ближчими серцю та зрозумілішими для загалу освіченої громадськості, аніж абстрактні бажання "свободи, рівності, братерства" (за класичними гаслами громадянської свідомості, народженими Французькою революцією). Тож невдоволення політикою самодержавства зовсім не переважувало по своїй значимості інтересів приватного змісту, які забезпечувалися, щонайперше, становими привілеями освічених верств.

Запал до перетворень поступово згасав, сумнівні перші результати селянської реформи викликали розчарування, влада навчалася опановувати ситуацією та перебирати ініціативу в свої руки, а на останок - поява національної (польської, а згодом ще й української) проблеми, яка поставила під загрозу цілісність імперії (і тим самим викликала у росіяни ревно почуття імперського патріотизму) - все це остаточно зламало перші слабкі здобутки громадянськості та захопило суспільство у вир офіційного, імперського шовінізму. Авторитет престолоу

та непорушність самодержавства, із завойованими ним територіями - знову почали набувати ваги найбільших, найвищих цінностей.

Повернення суспільних настроїв до пошанування старих порядків пояснюється також закостенілістю в російській свідомості кріпосницької спадщини. Як писав князь Петро Кропоткін, кріпацтво "породило цілий світ звичок та традицій, що поєднувалися з рабством. Тут була зневага до людської особистості, деспотизм батьків, лицемірна покірність з боку дружин, доньок та синів... Все російське життя: в сім'ї, в стосунках начальника до підлеглого, офіцера до солдата, господаря до робітника - все було просякнуте ним... Навіть найкращі люди того часу перебували в залежності від цих звичаїв кріпосного стану. Проти них закон був безсилим. Лише сильний суспільний рух, який завдав би удару самому кореню зла, міг змінити звички та традиції повсякденного життя. В Росії цей рух - боротьба за індивідуальність - набув значно могутнішого характеру і став більш безжалюгідним у своєму запереченні, аніж де б то не було. Тургенєв назвав його "нігілізмом" в повісті "Батьки та діти" [3, с. 136].

Отже, жорстокість порядків породжувала крайню жорстокість боротьби з ними. Розчарування широкого загалу громадськості в дієвість реформ, а також поступове ренегатство на "старі позиції" обумовили крайній радикалізм тих, хто залишався на позиціях боротьби. Таких нечисельних, але рішучих та неуступливих борців із усталеними російськими порядками, як зауважив П. Кропоткін, з легкої руки Івана Тургенєва називали нігілістами. Останні, через щойно створену ними організацію "Земля і Воля", через прокламації "Молода Росія", "Великорос" висловлювали найрадикальніші гасла, проголошуючи готовність вмерти за свободу та справедливість [3, с. 136].

Один із перших номерів "Великороса" був надісланий начальником III відділення київському генерал-губернатору, а із канцелярії останнього - копії розсилалися по гу-

берніях, із застереженням вжити заходів щодо упередження можливого поширення "Великороса" в тутешньому краї. Сама ж прокламація закликала: "Уряд нічого не здатен розуміти, він тупий і відсталий, він веде Росію до Пугачовщини. Треба освіченим класам взяти в свої руки ведення справ із рук бездарного уряду, щоб врятувати народ від катувань, якщо суспільство не зробить цього, воно саме піддане буде терору, тому що уряд через свою неспроможність вести національні справи розумним чином, вдається до необхідності застосування системи утисків. Якщо освічені класи відчують себе безсилим, не матимуть рішучості приборкати уряд і керувати ним, тоді патріоти будуть вимушені закликати народ до справи... Спочатку випробуємо: можливо, освічена частина нації не вважатиме себе безсилою..." [1, арк. 2-2 зв.]. Як бачимо, автори "Великороса" відстоювали ідею громадянського проекту націоналізації російського суспільства. Однак їхні побоювання, що "освічена частина нації" виявиться неспроможною взяти відповідальність на себе, на жаль, підтвердилися.

У травні 1862 р. "Молода Росія" оголосила криваву війну не тільки існуючому ладу, але й всім його основам - писав Михайло Лемке. За словами російських активістів "від сучасного суспільства не повинно лишитися каменя на камені" [5, с. 156]. Так співпало, що саме в той же час у Петербурзі відбувалися жахливі пожежі, які, починаючи з 16 травня, продовжувалися майже три тижні. І хоч це явище було звичним - Петербург неодноразово горів і раніше, і пізніше - однак проурядова преса весною 1862 р. успішно скористалася таким співпадінням. Події в Польщі, де вже звичними тоді стали демонстрації, маніфестації і навіть сутички з військами (активний вуличний рух розпочався там іще з осені 1860 р.) - зіграли роль страхоп?да. В петербурзьких пожежах були звинувачені студенти-нігілісти, які начебто бажали розпалити пожежу в усій Росії подібно до Польщі [12, с. 126-130, 133].

Уряд розпочав арешти "підозрілих", і громадськість (вперше з часу сходження на престол Олександра II) реагувала на них схвально. Почалися переслідування усіх, хто міг би мати зв'язки із закордонними нелегальними виданнями і, щонайперше, із О. Герценом. Під гаслом боротьби проти прокламацій та їхніх поширювачів - неблагонадійних людей - тоді ж таки було закрито всі недільні школи. За височайшим повелінням від 12 червня 1862 р. міністерство внутрішніх справ надіслало розпорядження начальникам губерній, де вказувалося: "Нагляд, встановлений за недільними школами і народними читальнями, виявився недостатнім. Останнім часом з'ясовано, що під добродійним прикриттям поширення в народі писемності, люди зловмисні вдавалися в деяких школах до спроб поширення шкідливих вчень, обурливих ідей, викривлених понять щодо права власності та безвір'я. ...государ імператор повелів ...до часу перевлаштування вказаних шкіл на нових умовах, закрити всі нині наявні недільні школи і читальні" [14, арк. 2].

Михайло Лемке вустами сучасника подій свідчив: "Вперше з 1855 р. зувчали вигуки: "Назад!", "Досить!", "Та куди ж ми йдемо!" В суспільстві переважали реакційні настрої; половина людей, ще вчора ліберальних, сьогодні стали вкрай радикальними, кожен дивувався, чому не забороняють того або іншого" [5, с. 157]. Найгаласливішим патріотом, захисником вітчизни зарекомендував себе публіцист, редактор газети "Московские ведомости" Михайло Катков. Із поміркованого ліберала (у 1858 р. він фігурував у списку московського генерал-губернатора графа Арсенія Закревського як неблагонадійний - "західник і видавець журналу "Русский вестник" [5, с. 7-8]) М. Катков перетворився у запеклого шовініста. Він став майстром державно-націоналістичної демагогії, люто чорнив усі сторони боротьби поляків та розпалював найтемнішу, найпримітивнішу інстинктивну злість в російському суспільстві до всіх як "реальних", так і ймовірних (власне, вигаданих) "ворогів".

Залякуючи загрозою розчленування вітчизни, М. Катков пропагував думку, що врятувати Росію може лише найжорстокіше придушення Польського повстання [13, с. 246-247]. Сучасник тих подій Борис Чичерін у своїх "Спогадах" писав про М. Каткова: "Ніхто не вмів так сваритися як він. Він робив це з великим успіхом, бо не соромився нічого. В ньому було повністю відсутнє будь-яке сумління, будь-які моральні почуття, і навіть будь-які пристойності. Люди, що себе поважають перед цим відступали. Неможливо було вести полеміку з Катковим, не забруднившись. Але на масу російської публіки, яка не звикла до пристойностей і не заглиблювалася в зміст друкованого слова, це діяло тим більше вразливо, що сама вулична лайка виступала в ім'я високих почуттів і потакала суспільним пристрастям" [15, с. 201]. Вихідною точкою Каткова, - писав його біограф С. Неведенський, - була думка про те, що із відновлення Польщі Росія втратила б значення великої європейської держави і знову стала б напівєвропейською-напівазіатською державою, якою вона була до Петра I. Між тим, значення великої європейської держави є для Росії питанням життя і смерті [8, с. 182].

В пошуку ворогів, які загрожують імперії, М. Катков зайняв позицію, що їх число та "доведена небезпечність" буде прямо пропорційною ступеню консолідації патріотів вітчизни, тож він надзвичайно ретельно відстежував суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Росії та навколо неї саме на вказаний предмет. З його іменем можна пов'язати нищівну та безкомпромісну війну імперії із "раптом" виявленою "українською загрозою". Той самий С. Неведенський констатував: "Окрім польських патріотів появилися ще й українофіли; в літературі промайнуло вчення про дві руські народності та дві руські мови" [8, с. 164] (Йдеться про публікацію в українському часописі "Основа" у березні 1861 р. статті Миколи Костомарова, де було висловлено ідею про право українців на розвиток власної мови та літератури, що

обґрунтовувалося відмінною від росіян духовно-культурною самобутністю українців).

Як зауважує Олексій Міллер, боротьба з іншими національними рухами була боротьбою за цілісність імперії, боротьба з українським рухом стосувалася ще й питання цілісності "руського" народу (для тих, хто вірив, що триєдина "русская" нація вже існує) [7, с. 40]. М. Катков продемонстрував розуміння того, що загальноросійський та український проекти національного будівництва є саме конкуруючими проектами з обопільними шансами на успіх [6, с. 202]. Це була справжня полемічна "удача" Каткова - він зробив українофільство частиною "польської інтриги", і тим самим перевів його із розряду "шкідливих помилок" в число безпосередніх політичних небезпек [7, с. 108]. Тож, як він і бажав - число ворогів зростало, вони були всюди, а, отже, здолати їх міг лише згуртований навколо самодержця сильний, патріотично натхненний народ.

Образ "ворога", боротьба з яким має бути рішучою, безкомпромісною і навіть жорсткою, вправно та вміло змальовувався М. Катковим у його публіцистиці. Ворожим був цілий світ, що оточував Російську імперію, але персоналізованим втіленням, самим осередком ворожості впродовж 1863 р. виступала, звісно, Польща. Тож боротьба із ворожим оточенням, із персоналізованим втіленням ворога мала бути лише переможною, вести її потрібно цілком впевнено та сміливо, з переконанням у "праведності" цієї боротьби - саме такі почуття прагнув викликати у своїх читачів "націоконструктор" М. Катков: "Залишати за Польщею як б то не було політичну особливість - значило б марно викликати в польській національності нездійсненні надії на відновлення Польського королівства і тим ставити її [польську націю - Ю.З.] у ворожі стосунки до Росії, робити її смертельним нашим ворогом і закладати в майбутньому можливість нових повстань, нових кровопролитів" [2, с. 56]. А отже - жодних політичних поступок Польщі не може бути, тільки повне, безпекаційне відстоювання власної позиції влаштовує Росію: "В

питанні між Росією та Польщею немає потреби знати, якого способу мислення і яких політичних чи релігійних переконань той або інший польський патріот, що пропонує нам мир чи перемир'я. Демократ чи аристократ, революціонер чи консерватор, атеїст чи католик, розумний чи дурень, поміркований чи навіжений... тут мова йде не про польські основи та переконання. Це давня "зважаєна долею" суперечка поміж двома народностями. Необхідно, щоб одна із них [народностей - Ю.З.] відмовилася від політичної самостійності. Або Польща, або Росія - угоди бути не може... або Росія, або Польща - середини немає. Повинні ж ми нарешті зрозуміти, що немає ніякої людської можливості погодити російський патріотизм з польським. Найменша п'ступка на користь однієї є неминучою втратою для іншої... або поляк повинен відмовитися від усякої можливості польської держави, або росіянин має примиритися з думкою про припинення політичного існування Росії" - писав у лютого-березневого 1863 р. числі "Русского вестника" М. Катков [2, с. 85].

Ідейні переконання та практичні зусилля авторитетного публіциста знаходили досить широку підтримку в російському суспільстві. Вчорашні супротивники - західники та слов'янофіли - єдиним фронтом взяли "формувати" загальноросійську, проімперську силу спротиву "ворогам". З метою такої всенародної консолідації М. Катков разом із М. Погодіним, І. Аксаковим і С. Соловйовим взялися організувати написання Адр'єс (звернень) на ім'я царя від нібито різних громад та об'єднань Росії. У березні-квітні 1863 р. з'явилися Адреси від петербурзького дворянства та петербурзької міської громади, московського дворянства та московської міської думи, від старообрядців, від московського університету тощо [13, с. 253]. Про досягнення мети патріотів зразка М. Каткова засвідчив в своєму щоденнику Олександр Нікітенко. Запис 9 квітня 1863 р.: "В неділю, на площі біля Зимового палацу була величезна маніфестація. Незлічненний натовп народу зібрався перед балконом, що

виходить до Адміралтейства, і підняв страшенне "ура", таке, що государ вийшов, на решті, на балкон. Натовп зустрів його із надзвичайним захопленням. Народ просив показатися також царицю. Вона з'явилася на балконі - таке ж піднесення і радісні вигуки." [9, с. 324]. Запис 19 квітня: "У Москві 17-го був невимовний народний ентузіазм. Народ витребував, щоб молебень був відправлений на площі проти вікон тих кімнат палацу, де народився государ. Народ впав на коліна і молився за Росію і государя з глибоким почуттям. Очевидці кажуть, що це було видовище чудове і зворушливе" [9, с. 326].

Таким чином, за умови "віднайдення" чисельних ворогів в середині імперії (нігілісти, поляки, українофіли) та із постановням "реальної загрози" війни з англо-франко-австрійцями, самодержавство цілковито повернуло собі авторитет єдиної, надійної, консолідуваної сили, і саме до нього тепер тудилися із найвірнопідданішими почуттями майже всі, донедавна, роздріблені політичні сили російського суспільства - західники, слов'янофіли, патріоти-"охоронителі". Всі вони тепер виступали згуртованим табором захисників кордонів вітчизни-імперії, винятково надійним символом яких було, звісно, самодержавство.

Загалом, успіх царизму у протистоянні із російською громадськістю наприкінці 50-х-початку 60-х рр. XIX ст., значною мірою, обумовився тим, що влада стала на шлях формування проімперської національної свідомості своїх підданих. Тобто, вона прийняла "умови гри", навіязані їй суспільством. Громадськість з середини 50-х рр. вимагала рішучих змін, кардинальних реформ і все це гаряче обговорювалося, висувалися різноманітні ідеї, створювалися проекти тощо. Влада побачила наскільки дієвою, і навіть безпечною може бути сила громадськості. Водночас, влада певний час була нездатною (через втрату авторитету із Кримською поразкою) застосувати традиційні механізми заборон та репресій (аби уся балаканина стихла). Тож влада виму-

шено "герпіла" активізацію освіченої громадськості росіян, а одночасно шукала механізмів конструювання нової політики, аби обернути російську громадськість на своїх союзників. Поява польської, а слідом за нею ще й української "загрози" єдності імперії стали своєрідним подарунком для влади, яка розпочала розбурхувати серед росіян вірогідні "патріотичні" почуття.

Отже, самодержавство вистояло і укріпило свої позиції, а водночас, навчилося поновому опанувати національними рухами. Царизм скористався історичним надбанням, виховавши (задовго раніше) у росіян великодержавні амбіції та поєднавши їх тепер із національними почуттями. Власне, почуттям великодержавного, російського націоналізму скористалися як мобілізаційним ресурсом задля об'єднання суспільної думки на захист інтересів імперії, що стало можливим після сформування в суспільній свідомості росіян тожості між поняттями "вітчизна" та "імперія". Однак, використання царатом російських націоналістичних почуттів у середині XIX ст. не зламало станово-ієрархічної соціальної структури в імперії (тобто, російської нації - суспільства людей рівних перед законом, як і перед Богом - не з'явилось). А також не відбулося обмеження політичного панування самодержавства. Тобто, скориставшись росіянами, як згуртованою нацією в "боротьбі з ворогами", держава надалі бачила їх своїми вірогідними, а не дівою силою, що власне й творить державу.

На жаль, в політичному житті Росії у XXI ст. мало що змінилося й цілком зрозумілим є чому найбільшим ворогом Росії нинішня влада вважає громадянську активність росіян, а відтак, тримає суспільство у полові масмедійних маніпулятивних конструкцій.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Хмельницької області, ф. 228, оп.1, спр. 3307, 35 арк.
2. Катков М.Н. 1863 год. Собрание статей по Польскому вопросу, помещавшихся

в Московских ведомостях, Русском вестнике и Современной летописи / М.Н. Катков. - М., 1887. - Выпуск первый. - 662 с.

3. Корнилов А.А. Общественное движение при Александре II (1855-1881). Исторические очерки. - М., 1909. - 263 с.

4. Кошелев А. Какой исход для России из нынешнего ее положения? / А. Кошелев. - Лейпциг, 1862. - 83 с.

5. Лемке М. Эпоха цензурных реформ. 1859-1865 годов / М. Лемке - СПб.: Типо-литография "Герольд", 1904. - 512 с.

6. Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні - незроблений вибір між "французькою" та "британською" стратегією / О. Міллер. // Схід-Захід [під ред. Ст. Величенка та В. Кравченка]. - Харків, 2001. - Випуск 4. - С. 174-222.

7. Миллер А.И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. - СПб.: Алетей, 2000. - 267 с.

8. Неведенский С. Катков и его время / С. Неведенский. - СПб., 1888. - 320 с.

9. Никитенко А.В. Дневник. В трех томах / А.В. Никитенко. - Госуд-е изд-во худ. литер-ры, 1955. - Т. 2: 1858-1865. - 652 с.

10. Нынешнее состояние России и заграничные русские деятели. - Berlin, 1862. - Гл. II и III. - 60 с.

11. Пантелеев Л.Ф. Воспоминания / Л.Ф. Пателеев. - Госуд-е изд-во худож-й литер-ры, 1958. - 848 с.

12. Прокламации 60-х годов // Былое, [журнал, издаваемый границей под редакцией В.Л. Бурцева]. - Ростов на-Дону, 1906. - Выпуск II. - С. 125-138.

13. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия / В.Г. Ревуненков. - Ленинград, 1957. - 355 с.

14. Центральний державний історичний архів України у Києві. - Ф. 442. - Оп. 812. - Спр. 106. - Арк. 2.

15. Чичерин Б.Н. Воспоминания / Б.Н. Чичерин. - М.: АСТ-Мн., 2001. - 278 с.

16. Янов А.Л. Патриотизм и национализм в России. 1825-1921 / А.Л. Янов. - М.: ИКЦ "Академкнига", 2002. - 398 с.

ЧЕНЦОВА Н. В.

УДК 930.1: 94(477)"18"

"ВОЛЬНЫЙ ТРУЖЕНИК МЫСЛИ": УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК І АРХІВІСТ ІВАН НОВИЦЬКИЙ

Стаття присвячена життю і діяльності видатного історика та архівіста І. Новицького, спадщина якого досі є маловідомою серед українських науковців. На основі широкого комплексу літератури висвітлюються основні сфери зацікавлень Івана Новицького та його здобутки.

Ключові слова: Іван Новицький, Київський архів давніх актів, Київська старовина, козацтво, стародавня Русь.

Статья посвящена жизни и деятельности выдающегося историка и архивиста И. Новицкого, наследие которого до сих пор является малоизвестным среди украинских ученых. На основе широкого комплекса литературы освещаются основные сферы интересов Ивана Новицкого и его достижения.

Ключевые слова: Иван Новицкий, Киевский архив древних актов, Киевская старина, казачество, древняя Русь.

The article is devoted to the life and activity of I. Novytskyi, prominent historian and archivist, whose heritage is still little-known among Ukrainian scientists. The main spheres of interests of Ivan Novytskyi and his achievements are analyzed on the base of wide complex of literature.

Keywords: Ivan Novytskyi, Kyiv archive of ancient acts, Kiyvska starovyna, Cossackdom, ancient Rus.

Keywords: Katerinoslav, the organs of city self-government, the city budget, expenditures, income.

Століттям видатних істориків можна назвати XIX століття, зараховуючи до означених не тільки всесвітньо відомих академічних учених-дослідників, але і велику кількість справжніх трударів на ниві історичного пізнання. Інколи їх називають істориками другого плану, що не завжди дозволяє належно оцінити їх особисті напрацювання і здобутки, адже об'єктивно і вони склали загальний золотий фонд вітчизняної історичної науки.

Звернення до імені Івана Петровича Новицького виглядає закономірним з цілого ряду обставин. У науково-популярних виданнях і

часописах XIX століття таких як "Киевская старина", "Киевлянин", "Киевские губернские ведомости", "Университетские известия" його ім'я часто вказується поряд з іменами В.Б. Антоновича, М.І. Костомарова, А.О. Скальковського, О.Ф. Кістяківського, О.М. Лазаревського, П.І. Жигецького, І.М. Каманіна, П.І. Єфименка, О.І. Левицького, Д.І. Багалія. Детально аргументованими виглядають авторські наукові розвідки, а рецензії та критичні огляди можна вважати характерними для традиційно різноманітних уподобань його сучасників. Короткі огляди

